NATALIA ANANIEWA

Moskiewski Uniwersytet Państwowy im. M. Łomonosowa
Moskwa, Rosja

O chlebie powszednim. Nazwy chleba i wyrobów piekarniczych w języku polskim i rosyjskim

Chleb (tak samo jak woda) należy do substancji, bez których niemożliwe jest istnienie człowieka jako istoty biologicznej. To, że chleb i woda mają pierwszorzędne znaczenie w jego życiu, potwierdzają zarówno rosyjskie, jak i polskie przysłowia: *Хлеб всему голова; Хлеб и соль на столе, а руки свое; Хлебом не корми* (czyli podstawowym produktem), *дай посмотреть (сделать itp.) что-либо; Члеб i woda — nie ma głoda; Члеб z wodą życie utwierdzają; Przy chlebie i wodzie nie wspomni się o głodzie; Члеб i woda ludzka wygoda; Kiedy jest chleb przy wodzie, tam głód nie dobodzie; Члеб, sól i woda — kozacka wygoda* (część polskich przysłów przytaczam z pracy Włodzimierza Wysoczańskiego z 2013 roku¹).

O „chleb powszedni” (*хлеб насыщенный*) prosi człowiek Boga w codziennej modlitwie *Ojcie nasz*; plebs w Rzymie żądał od władzy „chleba i igrzysk”; chleb jako wynik pracy występuje w przysłowiu *Bez pracy nie ma kołaczy* i nawet biblijne *Nie samym chlebem żyje człowiek* (*He хлебом единым живет человек*) zakłada dołączenie czegoś duchowego do pierwszorzędnej potrzeby człowieka. Wyraz „chleb” jako nazwa podstawowego produktu spożycia może występować w funkcji uogólnionej nominacji jedzenia, a czasem mienia i dobrobytu człowieka: *хлебное место* (por. łacińskie *habet haec res panem — это доходное место*); *chlebowdawca* = pracodawca; *chlebak* jako worek do przenoszenia żywności; *lekki chleb* (*легкий хлеб*); *odbierać komuś chleb* (*отбирать хлеб у кого-*

¹ W. Wysoczański, *Zespalenie pojęć z wyrazem woda we frazeologii oraz w paremiologii polskiej i słowackiej*, [w:] „Вода” в славянской фразеологии и паремииологии. A víza szláv frazeológiában és paremiológiában. Water in Slavonic Phraseology and Paremiology, red. Z. András, O. Fedosov, J. Szabolcs, t. 1, Budapest 2013, s. 222.

то); *za chlebem* — w poszukiwaniu chleba, czyli zarobku, *не зря есть свой хлеб*; *лишиться куска хлеба*; *работать ради (из-за) куска хлеба*; przysłowie *На чужой каравай* (czyli własność) *рот не разевай, а свой припасай* i inne.

Nazwa wyrobu piekarniczego może pełnić funkcję czegoś atrakcyjnego (por. *ни за какие коврижки не заманишь*). Porównaj indywidualne autorskie *крендель* w tym znaczeniu u Aleksandry Maryniny: *Идет себе, мечтает о кренделях небесных*².

Porzekadło zawierające nazwę wyrobu piekarniczego może mieć znaczenie przykrej niespodzianki: *Masz, babo, placek!*

Honorowego gościa częstuje się chlebem (*караваем*, kołaczem) i solą, a gościnnego gospodarza Rosjanie nazywają *хлебосольным*. Porównaj także pierwszą część (życzeniową) w powiedzeniu: *Хлеб да соль! — Ем, да свой, А ты рядом постой*.

Mimo że chleb stanowi podstawę jedzenia, postrzegany jest jednocześnie jako substancja niewystarczająca do normalnego funkcjonowania (życia) człowieka. O ubóstwie jedzenia składającego się z samego chleba (i wody) świadczą frazeologizmy: *посадить кого-либо на хлеб и воду*; *перебиваться с воды на хлеб (или с хлеба на воду)*; *сказать кого-то на хлеб и водę*; *żyć о хлеbie i wodzie*. Porównaj użycie w poemacie *Хорошо! (Dobrze!)* Włodzimierza Majakowskiego: *Императора?/ На воду?/ И черную корку?*³ O skąpym charakterze spożycia samego chleba i wody świadczy również przysłowie *Щи да каша пища наша. Хлеб да вода — солдатская еда*.

Nominacje chleba i wyrobów piekarniczych zajmują ważne miejsce w języku, a same desygnaty odgrywają znaczącą rolę w obrzędach słowiańskich. Nazwy chleba i produktów z ciasta i mąki pełnią nie tylko funkcję denotatywną, lecz także konotatywną. Na przykład i Polacy, i Rosjanie często używają w znaczeniu przenośnym takich nazw, charakteryzując człowieka: pol. *stary piernik* (pejoratywnie o starym człowieku); ros. *сухарь* (o chudej i wysokiej albo nieczulej, oschłej osobie) (zob. cały łańcuch porównań zawierających nazwy wyrobów z ciasta w wierszu Wandy Chotomskiej *Sześć kucharek: Было себе шість кухарек: / Jedна chuda jak sucharek, / Як булечка pulchna druga, / третя як makaron dluga [...] / Пи́та niby паче́к тлуста*⁴); ros. *мертвый калач* (o doświadczonym człowieku), któremu odpowiada polskie przysłowie *Nie z jednego pieca chleb jadł*; ros. *пыш(еч)ка, пампуш(еч)ка, пончик* (o grubej, korpulentnej osobie); ros. gwar. *шаньга* obelżywie 'twarz' (*шаньга* — 'ватрушка с творогом, ягодами, картофелем и др'⁵).

² А. Маринина, *Последний рассвет*, Москва 2014, s. 476.

³ В. Маяковский, *Стихотворения и поэмы в двух томах*, т. 2. *Поэмы*, Москва 1961, s. 186.

⁴ В. Bartnicka et al., *Мы учим польский язык. Начальный курс. 1. Тексты*, Warszawa 1999, s. 61.

⁵ Л.Е. Элиасов, *Словарь русских говоров Забайкалья*, Москва 1980, s. 460.

Warto przytoczyć jeszcze przykład indywidualnego przenośnego użycia nazwy wyrobu piekarniczego z literatury pięknej: *После субботы я этого кренделя („faceta”) в глаза не видел*⁶.

Wyrazy „chleb” i „mąka” występują także w polskim przysłowiu oznaczającym nieprzydatnego człowieka: *Z tej mąki chleba nie będzie* (*Из него не будет толка*). Idiom *пречи́тный жадач хлеба* oznacza natomiast przeciwnego, zwykłego człowieka. Z nazwami wyrobów piekarniczych porównuje się działania człowieka (por. idiomy *свернуться калачиком* [zwinąć się w kłębek]; *леżéть пла́скием*; *па́се пла́скием*; *жы́е на ласкавы́м хлебе́* [*жить на чужих хлебах*]; *жы́е на казенных хлебах*; *получи́ть дырку от бублика*). Przenośnie nazwy chleba i wyrobów z ciasta i mąki mogą być używane dla oznaczania przedmiotów i zjawisk. Przykładowo: ros. *второй хлеб* (o ziemniakach), *пирожок* (nazwa czapki, zwykle z karakułów), *баранка* (kierownica) (por. *крути́ть баранку*; „*Крепче за баранку держись, шофер*” — zwrot z popularnej piosenki); *и то хлеб* (mówi się o czymś małym, z czego jednak można wyciągnąć pewne korzyści); pol. *przekładaniec* (w znaczeniu ‘najrozmaitsze rzeczy’, ‘różności’).

Pisarze i poeci używają różnych porównań i przenośni zawierających nazwy chleba i wyrobów piekarniczych. Na przykład W. Majakowski porównuje ziemię z chlebem: *Земля — / подстилка под ихними ногами, / и вдруг / ее, / как хлебища в узел, / со всеми ружьями ее / и пригорками / крестьянин взял / и зажал, закорузел* (poemat *Владимир Ильич Ленин*⁷). Borys Pasternak w wierszu *Венеция* porównuje to miasto z wyrobem piekarniczym: *Размокшей каменной баранкой в воде Венеция плыла*⁸. Nominacja *баранка* wchodzi też w skład idiomu utworzonego na zasadzie fonetycznej: *Ну, баранки гну*.

Nazwa wyrobu piekarniczego może również nabrać znaczenia symbolicznego. Na przykład w rosyjskim dyskursie politycznym zwrot *раздавать печенки* występuje jako symbol przekupienia opozycji i jest używany ironicznie właśnie przez zwolenników ruchu opozycyjnego.

Nazwy wyrobów piekarniczych leżą ponadto u podstaw wielu nazwisk. Przykłady z języka rosyjskiego: *Пирожков, Оладьин, Ковригин, Ситников, Калачев, Караваяев, Хлебников, Тестов, Блинов, Блинников, Баранкин, Шаньгин*. Wiele z tych antroponimów występowało już w XV wieku. Według Mikołaja Tupikowa przezwisko *Оладья* poświadczane jest w 1470 roku (*Оладья Андреев*). Zapis *Оладья Блинов* odnosi się z kolei do roku 1498. Nazwisko *Оладьин* znane jest od roku 1534⁹.

Chleb, jak już zasygnalizowałam, odgrywa ważną rolę w obrzędowości i kulturze sakralnej. Wchodzi on w skład 80 konceptów lingwokulturowych w jednoto-

⁶ А. Маринина, *op. cit.*, s. 400.

⁷ В. Маяковский, *op. cit.*, s. 133.

⁸ Б. Пастернак, *Сочинения 2-х томах*, Тула 1993.

⁹ За: П.Я. Черных, *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1 А. *Пантомима*, Москва 1994, s. 596.

mowym *Słowniku ideograficznym języka rosyjskiego*. Na przykład *каравай* (pol. *kołacz*) wypieka się na wesele, zajmuje on określone miejsce w obrzędzie pogrzebowym; *булкę* natomiast wrzuca się do rzeki w celu odnalezienia topielca. Wiele z tych obrzędów ma charakter ogólnoeuropejski. Porównaj małopolski tekst w *Zarysie dialektologii polskiej* Stanisława Urbańczyka, opowiadający o chłopcu, który pasł gęsi nad rzeką i utopił się, z opowiadaniem w *Przygodach Hucka* Marka Twaina o tej samej czynności (wrzucanie chleba do wody) w celu poszukiwania rzekomych topielców Tomka i Hucka (mamy zatem do czynienia ze zbieżnością obyczajów u Polaków i Anglosasów).

Istotną rolę w rosyjskiej kulturze ludowej odgrywają *bliny* (rodzaj naleśników), które przygotowuje się podczas stypy i w czasie zapustów. Rosyjska *облатка* (albo *npочѡпа*), tak samo jak polska *hostia* (a wcześniej *opłatek*), jest namiastką ciała Chrystusa podczas eucharystii. Polacy na Wielkanoc wypiekają *babki*, *mazurki* i *sękacze*, natomiast Rosjanie pieką *куличу* (na Kresach południowo-wschodnich w wyniku wpływu języka ukraińskiego odpowiednikiem ros. *кулич* jest *paska*). W Wigilię Polacy *łamią się opłatkiem*. W niektórych regionach Rosji, w tym nad Bajkałem, specjalnie dla koni 15 listopada według starego kalendarza (tzw. *Гурьев день*) wypieka się bocheneczek, który nazywa się *негаушка* (od nazwy maści koni: *негуш* — ‘dereszowaty’). Rosyjskie *жаворонки* (skowronki) — pieczywo w kształcie ptaków — wypiekano w dzień Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny. Na wesele Polacy piekli także *szczodraki* („placuszek, ciasto weselne w formie rozmaitych zwierząt”¹⁰). W staropolszczyźnie *szczodrakiem* nazywano „chleb, rogal dawany w podarunku w szczodry dzień”, czyli „dzień, w którym obdarowywano domowników, znajomych i przychodzących z kołędą: w wilię Bożego Narodzenia, w wilię Nowego Roku lub wilię Trzech króli”¹¹.

Z powyższego wynika, że tak samo jak chleb i wyroby z ciasta i mąki odgrywają ważną rolę w codziennym życiu człowieka, wyrazy oznaczające te desygnaty zajmują istotne miejsce w języku. Kontrastywne badanie tego słownictwa w języku polskim i rosyjskim przyjmuje możliwość wieloaspektowego podejścia do danego tematu. Wymienię niektóre z tych aspektów.

1. Analiza leksykalno-semantyczna zakładająca wyodrębnienie w ramach pola tematycznego (semantycznego) „chleb i wyroby piekarnicze” subpól i mikropól, których składniki porównujemy w obydwu językach. Zestawiać możemy właściwości formalne i semantyczne składników, wykrywać miejsce (centralne bądź peryferyjne), które zajmują formalnie identyczne nominacje w systemach pokrewnych języków. Przykładowo: różny zakres znaczeń mają ros. *хлеб* i pol. *chleb*. Rosyjski *хлеб* charakteryzuje szerszy zakres znaczeń, ponieważ oznacza nie tylko upieczony wyrób, lecz także zboże (*хлеба зеленеют*). Oprócz tego w znaczeniu „wyrób pieczony” w pol-

¹⁰ M. Arct, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 2, wyd. 3, Warszawa 1929, s. 873.

¹¹ S. Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do r. 1543*, wyd. 4, Warszawa 1969, s. 500.

szczyźnie z tym wyrazem *chleb* konkuruje wyraz *pieczywo* (por. *białe pieczywo* = *chleb biały*). Natomiast pol. *ciasto* ma więcej znaczeń niż ros. *мечто*, gdyż oznacza zarówno substancję, z której przygotowuje się wypiek, jak i sam wypiek.

Przykłady różnych komponentów identycznych subpól i mikropól:

a. w mikropolu „kawał(ek) chleba”: pol. *pajda* (*bajda*), *skiba* — ros. *ломоть*; pol. *kromka* — ros. *кусок, краюшка*; pol. *kawał(ek)* — ros. *кусок, кусочек*; pol. *przylepka* — ros. *горбушка*;

b. w subpolu „wyroby cukiernicze”: ros. *пирожное* — pol. *ciastko*; ros. *печенье* — pol. *herbatniki, ciast(ecz)ka*; ros. *кулич* — pol. *babka*;

c. w mikropolu „ciastka”: ros. *картошка* — pol. *bajaderka*; ros. *заварное пирожное* — pol. *ptyś*.

W wypadku tych różnic możliwe są trzy sytuacje: obydwa wyrazy mają słowiańskie pochodzenie (*babka* — *кулич*); w jednym języku występuje wyraz rodzimy (słowiański), któremu w drugim języku odpowiada wyraz zapożyczony (*бублик* — germanizm *precel(ek)*; *ленишка* — germanizm *placek*); w obydwu językach występują wyrazy zapożyczone (germanizmy *bochenek* i *буханка, strudel* i *штрудель*, nawiązująca do niemieckiego *Kartoffel* *картошка*, oraz pochodząca z portugalskiego *bajaderka*).

Do formalnych różnic należą w bliskich według formy odpowiednikach różnice rodzajowe i paradygmatyczne (por. rosyjski nieodmienny rzeczownik *безе* [rodzaj nijaki] i pol. *beza* [rodzaj żeński]; ros. *буханка* [rodzaj żeński] i pol. *bochenek* [rodzaj męski]).

Przykład różnej mocy derywacyjnej formalnie identycznych wyrazów stanowią ros. *мечто* i pol. *ciasto*. Wyraz polski ma większą moc derywacyjną (*ciastko, ciasteczko, ciastkarnia, ciastowaty*), natomiast dla ros. *мечто* w języku literackim mamy tylko przymiotnik *мечтообразный*.

Odnaleźć można również przykłady leksemów zajmujących odmienne miejsca w systemach leksykalnych obydwu języków. Rosyjski *блин* odpowiada pol. *naleśnik*. Jednak wyrazy *blin, blinek* znane są regionalnym odmianom języka polskiego, występują bowiem na Kresach północno-wschodnich i południowo-wschodnich, czyli znajdują się na peryferiach obszaru języka polskiego. Inny przykład: pol. *babka* odpowiada ros. *кулич*, jednak w gwarach rosyjskich (np. archangielskich) i w polskich gwarach kresowych południowo-wschodnich w znaczeniu *кулич* używa się wyrazu *paska* // *pasxa*; wyraz ten także znajduje się więc na peryferii geograficznej (w dialektach polskich i rosyjskich). Porównaj definicję *paski* występującej w gwarach archangielskich: „*Ласка. Обрядовое выпеченное изделие, изготавливаемое на религиозный праздник Пасху, выпекается, как правило, из муки, творага, изюма*”¹².

¹² И.Г. Ильинская, *К проблеме системных отношений в лексике. Лексико-семантическая группа „Выпеченные изделия” в архангельском диалекте (семантический и лингвогеографический аспекты)*, Москва 1998, s. 270.

Należy również zauważyć, że leksem nieistniejący w jednym z porównywanych języków na płaszczyźnie synchronii mógł występować w historii języka. Na przykład rosyjskiej nominacji zboża — *рожь* — odpowiada polskie *żyto*. Jednak w staropolszczyźnie znany był leksem *reż* (*Iaco mi Jacub pobral szeszedzasant kop r s z i, a zadwe grziwne lank — Roty Przysięg Sądowych*¹³). W języku staropolskim były aż trzy wyrazy określające ten gatunek zboża: *reż*, *żyto* i *biel* (np. w *Biblii Szaroszpatackiej* czytamy: *a pszenycz a b y e l nyegest zabyta, bo sōq biła pozd-na*¹⁴). Spośród tych trzech wyrazów zwyciężyło *żyto*.

Jeżeli chodzi o podstawę słotwórczą pochodnych nazw wyrobów piekarniczych, w obydwu językach występują między innymi nazwy odonimiczne (pochodzące od onimów):

a. od toponimów — herbatniki „*Kubanki*”; ros. *Крымская смесь*; nazwy gatunków pieczywa — ros. *бородинский, рижский*; nazwy ciastek — pol. *wuzetka* (od nazwy trasy WZ ‘Wschód — Zachód’); *karpotka* (od *Karpaty*); nazwa bułki ros. *свердловская булочка*; nazwy pierników — ros. *вяземские, тульские*, pol. *pierniki toruńskie*;

b. od antroponimów — pol. *katarzynki* (= *pierniki toruńskie*); *szarlotka* (ros. *шарлотка*); *napoleonka* (ros. *наполеон*).

2. Możliwe jest konfrontatywne badanie pewnej części materiału, na przykład frazeologii związanej z chlebem i wyrobami piekarniczymi. Niektóre frazeologizmy i przysłowia zostały przytoczone we wcześniejszej partii tekstu.

3. Możliwe jest podejście etymologiczne. W trakcie tej analizy możemy ustalić między innymi jednakowe pochodzenie ros. *баранка* i pol. *ob(wa)rzanek*, wykryć związek etymologiczny między ros. *бублик* a polskim *bąbel(ek)* i tym podobne.

Analiza etymologiczna ujawnia odrębną warstwę leksykalną, mianowicie pożyczki z języków obcych, które świadczą o związkach Polaków i Rosjan z innymi narodami. Te wpływy mogły odbywać się poprzez kontakt z obcojęzyczną literaturą albo być wynikiem bezpośrednich kontaktów z językiem-nadawcą. W obydwu językach występują zapożyczenia z niemieckiego (np. ros. *крендель*, pol. *placek/placuszek, precel(ek), pampuchy* i *namnyuki*, zresztą sam wyraz *chleb* jest pochodzenia gockiego), z francuskiego (ros. *батон, багет, бэзе* i pol. *beza*), z włoskiego (*tartynka* i *мартинка, tort* i *морт*), z łacińskiego (*bułka* od *bulla*), opłatek (od *oblāta*). W języku rosyjskim znajdują się również wyrazy ugrofińskie (*сайка* pochodzi z estońskiego), tureckie (np. *чебуреки, чак-чак*) czy kaukaskie (*лаваш, хачапури*). Tłumaczy się to bezpośrednimi kontaktami Rosjan z tymi narodami. O dziejach stosunków z innymi państwami może świadczyć na przykład taka — wydawałoby się polska — nominacja, jak *katarzynki*. Niemcy, którzy mieszkali w mieście Thorn (tak do 1919 roku nazywał się Toruń), piekli pierniki

¹³ S. Vrtel-Wierczyński, *op. cit.*, s. 46.

¹⁴ *Ibidem*, s. 79.

na dzień św. Katarzyny. Za sprawą ludności niemieckiej wyrób ten, z nazwą *katarzynki*, rozpowszechnił się wśród Polaków.

Dużo można by jeszcze napisać o odmiennych podejściach do tematu. Wystarczy wymienić na przykład porównanie nazw różnych gatunków białego pieczywa i razowego. I w Polsce, i w Rosji wiele jest tych nazw, zwłaszcza jeżeli chodzi o piekarnie prywatne (np. nazwy chleba: *Kołodziej*, *Dziadek*, *Chleb staropolski*, *Chleb wileński*, *Chleb góralski*, *Бородинский*, *Рижский*, *Ароматный*).

W niniejszym artykule chciałam jedynie zasygnalizować, że nazwy chleba i wyrobów piekarniczych są ważnym przedmiotem badań, a badania te są wieloaspektowe.

Bibliografia

- Arct M., *Słownik ilustrowany języka polskiego*, t. 2, wyd. 3, Wydawnictwo M. Arct, Warszawa 1929.
- Bartnicka B. et al., *Мы учим польский язык. Начальный курс. 1. Тексты*, Warszawa 1999.
- Vrtel-Wierczyński S., *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do r. 1543*, wyd. 4, PWN, Warszawa 1969.
- Wysoczański W., *Zespalenie pojęć z wyrazem woda we frazeologii oraz w paremiologii polskiej i słowackiej*, [w:] „Woda” в славянской фразеологии и паремии. A víza szláv frazeológiában és paremiológiában. *Water in Slavonic Phraseology and Paremiology*, red. Z. András, O. Fedosov, J. Szabolcs, t. 1, Tinta Könyvkiadó, Budapest 2013.
- Пастернак Б., *Сочинения в 2-х томах*, Тула 1993.
- Ильинская И.Г., *К проблеме системных отношений в лексике. Лексико-семантическая группа „Выпеченные изделия” в архангельском диалекте (семантический и лингвогеографический аспекты)*, Диалог МГУ, Москва 1998.
- Маринина А., *Последний рассвет*, ЭКСМО, Москва 2014.
- Маяковский В., *Стихотворения и поэмы в двух томах*, т. 2. *Поэмы*, Государственное издательство художественной литературы, Москва 1961.
- Черных П.Я., *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, т. 1 А. *Пантомима*, Русский язык, Москва 1994.
- Элиасов Л.Е., *Словарь русских говоров Забайкалья*, Издательство „Наука”, Москва 1980.

On daily bread. The names of the bread and its products in Polish and Russian

Summary

In this article we analyzed the names of the bread and its products in Polish and Russian. Some aspects of the confrontative investigation are proposed (the lexical and semantical approach, the etymological approach, the phraseological approach and the other aspects).

Keywords: bread, Polish, Russian, phraseology, etymology

О хлебе насущном. Название хлеба и хлебобулочных изделий в польском и русском языках

Резюме

В статье проанализированы номинации хлеба и хлебобулочных изделий в польском и русском языках. Предлагается ряд подходов при конфронтативном исследовании данной темы (лексико-семантический, этимологический, фразеологический и другие).

Ключевые слова: хлеб, польский язык, русский язык, фразеология, этимология